

Review and Critique of the opinions of orientalists of the Qajar era about the political future of Iran; a case study of travelogues

Saeed Najafinejad¹

1. Researcher at the Research Center for Islamic Sciences and Culture, PhD in Islamic History from Najafabad Azad University, Isfahan, Iran. s.najafinezhad@gmail.com.

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 10 Aug 2023

Received in revised form:
17 Oct 2023

Accepted: 21 Oct 2023

Published online:
6 Nov 2023

Keywords:

Iran,
Qajar Dynasty,
Orientalists,
Europeans,
Travelogue,
Political Future.

Summary

ABSTRACT

Iran during the Qajar period was a battleground of civilizational dualities. On one hand, there were kings with divine protection characteristics and a traditional closed system, while on the other hand, new knowledge and intellectuals seeking modernization were emerging, creating a clash between tradition and modernity. Meanwhile, the Western world was rapidly advancing after the Industrial Revolution. This progress led researchers to focus on the East, particularly Iran. Many travellers and immigrants during this time wrote about their experiences in Iran, often predicting the political future of Iranians. This research aims to evaluate the accuracy of the opinions of orientalists from the Qajar era regarding Iran's future, considering the events that unfolded later in Iran. It appears that orientalists, lacking a deep understanding of Iran's political and social landscape, offered critical yet valuable insights. This study utilized library research to collect data, descriptive methods to categorize orientalists' opinions, and content analysis to critique and validate these opinions.

Introduction

As interactions between Iranians and the Western world increased, many orientalists travelled to Iran to better understand the country's conditions while fulfilling their duties. Some of these individuals, after conducting studies, commented on Iran's future. Orientalists, noting the potential strengths and weaknesses in Iranian society, offered intriguing perspectives on Iran's future. Given the significant impact of the Qajar era on present-day

Iranian society and the importance of understanding foreign experts' views during the transition from tradition to modernity, studying these opinions is valuable.

Material & Methods

This study examines the interpretations of Orientalists on the situation of Iran during the Qajar era, especially its political future, with a critical approach. The motivation of Orientalists to pay attention to this issue is also an influential variable that deserves special consideration. Whether their motivation was limited to the usual curiosity for travel writing or was rooted in higher motivational layers is a question that could shed light on the subject of this study. It does not appear that Orientalists expressed their beliefs about Iran's political future with predetermined goals. While they were driven by their interests and those of their country, trying to exploit Iran's weakness for their benefit, it is doubtful that their comments on the future of the country were solely driven by material desires.

This research collected data using a library method and, in addition to extracting and categorizing the opinions of Orientalists descriptively, examined and criticized these opinions using content analysis.

Discussion of Results & Conclusions:

Historical studies revealed that Orientalists of the Qajar era, while analyzing the political and social phenomenology of Iran, sometimes painted varying pictures of the country's future through their writings. These images, depicted through words, ranged from dark and disappointing to bright and hopeful for Iranians.

Historical studies also showed that the prophetic writings of Orientalists about Iran's political future are analyzable and subject to criticism. The main reason for this is the Orientalists' lack of understanding of the underlying layers of politics, culture, and religion in Iran. Iranians also had psychological complexities that made predicting their political future challenging. The Shiite religion, especially for non-Muslims, was intricate and secretive. The civilization of Iranians was more advanced than easily predicted, adding to the complexity of making accurate forecasts. Many factors needed consideration for more precise predictions, including the commonalities and differences within the nation.

The challenging conditions and problems faced by Iran during the Qajar era, politically, socially, and economically, also needed to be taken into account.

Overall, it appears that both optimistic and pessimistic Orientalists of the Qajar era were too quick in their statements about Iran's political future. Subsequent events often proved their predictions incorrect and superficial.

References

- Iran. Qajar Dynasty, Orientalists, Europeans, Travelogue, Political Future
 - Anne, Claude, (1989), *Iranian Papers; Memoirs of Claude Anne's Travels at the Beginning of the Constitutional Revolution*, translated by Iraj Parushani, Tehran, Moein Publications. [In Persian] Anne, Claude, (1991), *The Red Roses of Isfahan; Claude Anne's Travelogue*, translated by Fazlallah Jelwe, Narrat Publications.
 - Ironside, Edmund (1982), *Memoirs and Travelogue of General Ironside in Iran*, translated by Behrouz Qazvini, Tehran, Aineh Publications. [In Persian]
 - Orswell, Ernest, (1997), *Travelogue of the Caucasus and Iran*, Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
 - O'Connor, Frederick, (1997), *Memoirs of Frederick O'Connor, British Consul in Persia*, translated by Hassan Zanganeh, Tehran, Shiraz Publications. [In Persian]
 - Inoue, Massaji, (1991), *Travelogue of Iran*, translated by Hashem Rajabzadeh, Tehran, Tahouri Publications. [In Persian]
 - Binder, Henry, (1991), *Henry Binder's Travelogue*, translated by Keramatollah Afsar, Tehran, Farhangsara Publications.
 - Bird, F. L. and Weston, Harold F., (1997), *Travels in Iran after the Constitutional Revolution*, and translated by Ali Asghar Mazhari Kermani, Tehran, Janan Publications. [In Persian]
 - Brugge, Heinrich, (1988), *A Visit to the Court of Sultan Saheb-e-Qoran*, translated by Kordbache, Tehran, Etelaat Publications. [In Persian]
 - Benjamin, Samuel Greenwheeler, (1984), *Iran and the Iranians*, edited by Rahim Rezazadeh Malek, Tehran, Golbang Publications. [In Persian]
-

-
- Bishop, Isabella, (1996), From Bisotun to Zardkouh Bakhtiari, translated by Mehrab Amiri, Tehran, Sahand Publications and Anzan Publications. [In Persian]
 - Pollock, Jacob Edward, (1989), Pollock's Travels, translated by Kikavous Jahandari, Kharazmi Publications. [In Persian]
 - Dunsterville, Lionel Charles, (1989), Memoirs of General Dunsterville, the Suppressor of the Forest, translated by Hossein Ansari, Tehran, Farzan Publications. [In Persian]
 - De Gobineau, Joseph Arthur Comte, De Tocqueville, Alexis, (1974), Letters of Comte de Gobineau and Alexis de Tocqueville, Tehran, Ibn Sina Publications. [In Persian]
 - Durand, Sir T. More, (1967), Durand's Travels, translated by Ali Mohammad Saki, Khorramabad, Mohammadi Bookstore Publications. [In Persian]
 - De Gobineau, Joseph Arthur Comte, (1989), Three Years in Iran, De Gobineau, Zabihullah Mansouri, Tehran, Koosheh Newspaper Publications. [In Persian]
 - Ross, Dennis, (1931), Iran and the Iranians, translated by A. Shaygan-Malayari, Bija, Bina. [In Persian]
 - Raine, Ismail, (1967), British Salaried Workers in Iran, Bija, Bina.
 - Richard, John, (1984), Twenty Years in Iran, translated by Ali Pirnia, Novin Publications. [In Persian]
 - Schuster, Morgan, (1989), The Suffocation of Iran, translated by Abolhasan Mousavi Shushtari, edited by Faramarz Barzegar and Ismail Raine, Tehran, Safi Alishah Publications. [In Persian]
 - Flandin, Eugene, (1989), Eugene Flandin's Travelogue to Iran, translated by Hossein Noorsadeghi, Tehran, Ishraqi Publications. [In Persian]
 - Curzon, George Nathaniel, (1989), Iran and the Iranian Case, translated by G. Vahid Mazandarani, Tehran, Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
 - Gardan, Alfred, (1983), General Gardan's Mission in Iran, translated by Abbas Iqbal, Tehran, Negah Publications. [In Persian]
-

- Landor, Arnold Henry Savage, (1989), *Iran on the verge of constitutionalism*, translated by Ali Akbar Abdolrashidi, Tehran, Etelaat Publications. [In Persian]
- McGregor, C. M. (1989), *Description of a Journey to the State of Khorasan, Volume 2*, translated by Asadollah Tavakoli Tabasi, Mashhad, Astan Quds Razavi Publications.[In Persian]
- Malkom, Sarjan, (1981), *Complete History of Iran*, translated by Mirza Esmaeil Hayrat, Tehran, Afsun Publications.
- Niktin, B. (1981), *Memoirs and Travelogue of Monsieur B. Niktin*, translated by Ali Mohammad Fareh Vashi, Kanun Marefat Publications. [In Persian]
- Wilson, (1968), *Wilson's Travels*, translated by Hossein Saadat Nouri, Vahid Publications. [In Persian]

Cite this article: Najafinejad, Saeed (2023) *A review and critique of the opinions of orientalists of the Qajar era about the political future of Iran; a case study of travelogues*. Journal of Iranian and Islamic studies. Vol 13.No3. Fall 2023. PP.1- 29.

DOI: 10.30484/JII.2023.3475.1119

© The Authors: **Saeed Najafinejad**,
Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

بررسی و نقد آراء مستشرقان عصر قاجاریه درباره آینده سیاسی ایران؛ مطالعه موردی سفرنامه‌ها

سعید نجفی نژاد^۱

۱. پژوهشگر، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، دکتری تاریخ اسلام از دانشگاه آزاد واحد نجف آباد. s.nagafinezhad@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹

تاریخ نشر آنلاین:

۱۴۰۲/۰۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،

دوره قاجاریه،

مستشرقان،

اروپاییان،

سفرنامه،

آینده سیاسی.

ایران در دوره قاجاریه عرصه دوگانه های تمدنی است. وجود شاهان برخوردار از مختصات ظل الهی و نظام بسته سنتی از یکسو، ورود دانش های نوین به همراه روشنفکران (منورالفکران) تجدد طلب از دیگرسو فرایند هر گونه تحول و توسعه را با مشکل سنت و مدرنیته مواجه کرده بود. این در حالی است که جهان غرب پس از انقلاب صنعتی به سرعت به سوی پیشرفت و توسعه گام برمی داشت. یکی از آثار این توسعه در غرب، نگاه ویژه محققان به سرزمین هایی شرق بویژه ایران بود. در این دوره پر شماری از سیاحان و مهاجران در ایران حضور یافتند و بر حسب انگیزه ها، روحیات و وظایف خود، عموماً مطالبی در سفرنامه ها یا سیاحت نامه های خود به نگارش درآوردند. پیش بینی فرجام سیاسی ایرانیان، یکی از نکات ظریفی است که در لایه لای مطالب مستشرقان عصر قاجار دیده می شود. این پژوهش بر آن است با بررسی نظرات خاورشناسان عصر قاجار درباره وضعیت ایران در آینده و با توجه به رخدادهایی که بعدها در ایران بوقوع پیوسته است، به این پرسش پاسخ دهد که نظرات شرق شناسان سیاح و سفرنامه نویس تا چه حد بر پایه منطق و استدلال صحیح ارائه شده است؟ به نظر می رسد مستشرقان به دلیل عدم شناخت کافی از وضعیت سیاسی اجتماعی ایران، آراء قابل نقدی در این باره بیان نموده اند که جای تأمل دارند. این پژوهش داده های خود را به روش کتابخانه ای گردآوری کرده و در کنار استخراج و دسته بندی نظرات مستشرقان با روش توصیفی به بررسی و صحت سنجی مطالب پرداخته با روش تحلیل محتوا به نقد این نظرات مبادرت شده است.

استناد: نجفی نژاد، سعید (۱۴۰۲) بررسی و نقد آراء مستشرقان عصر قاجاریه درباره آینده سیاسی ایران؛ مطالعه موردی سفرنامه‌ها، مجله مطالعات ایرانی و

اسلام، دوره ۱۳، ش ۳ پاییز ۱۴۰۲، صص: ۱۵۷-۱۸۰.

DOI: 10.30484/JIL.2023.3475.1119

© نویسنده: سعید نجفی نژاد

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

از اواسط دوره قاجار به بعد، روابط ایران با دنیای غرب به سرعت گسترش یافت و همین امر موجب افزایش مراودات اروپائیان با مردم ایران شد. در این بین، حضور غربی ها و مشاهدات آنها از شرایط سیاسی اجتماعی و اقتصادی ایران، در مواردی منجر به اظهارنظرهایی در مورد وضعیت حال و آینده ایرانیان می شد. در رابطه با موضوع این پژوهش، رویکرد کلی سفرنامه نویسان خارجی عصر قاجار، انحطاط شناسی و آینده پژوهی ایران بوده است.

عموماً در پژوهش های حوزه مواجهه مستشرقان عصر قاجار با وضعیت ایران، به شرایط آن روز ایران توجه شده است و نظرات این افراد درباره ویژگی های ایران و ایرانیان، در همان محدوده زمانی واکاوی شده است. اما این بار این پژوهش قصد دارد به نقد و بررسی نظرات خاورشناسان درباره آینده ایرانیان بپردازد.

پژوهشی که پیش از این به طور مستقل به این موضوع پرداخته باشد یافت نشد. با این حال در آثار مختلف به صورت جسته و گریخته به برخی از ابعاد این موضوع اشاراتی گذرا شده است. از جمله می توان به آثاری که غربی ها درباره انقلاب مشروطه و روند سقوط قاجار در ایران تألیف کرده اند اشاره کرد. ژانت آفاری در کتاب «انقلاب مشروطه ایران»؛ سر دنیس رایت در «انگلیسیان در ایران» نیکی کدی در «ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان»؛ آن لمبتون در «ایران عصر قاجار» و رابرت گرنث واتسن در «تاریخ ایران دوره قاجاریه» به این موضوع اشاراتی داشته اند. همچنین در مقالات «ساز و کار ورود، صعود، نزول و خروج ایل قاجار در منحنی سیاست» تألیف قباد منصور بخت و محمدمحمود هاشمی و «جامعه اسلامی ایرانی از منظر مستشرقان انگلیسی عصر قاجار با تأکید بر سفرنامه ها» نوشته امامعلی شعبانی، نورالله کریمی کریمیان و ماندانا قنواتی مباحثی در این خصوص مطرح شده است.

وضعیت سیاسی ایران در عصر قاجار

با یکپارچگی ارضی ایجاد شده پس از تثبیت قدرت قاجاریان در ایران، آرامشی نسبی بر فضای سیاسی اجتماعی جامعه حاکم شد. این آرامش کم و بیش تا شروع نهضت مشروطه تداوم یافت. مروری بر حوادث دوره قاجار نشان می دهد در دوره اول این حکومت که عصر تأسیس و تثبیت آن بوده است، اقتدار شاه و چهره ظل الهی او همچنان در ایران پابرجا بوده است. هر چند پادشاهان قاجار در همان دوره ابتدائی این حکومت نیز آن جایگاه و شأن شاه صفوی را نداشتند، ولی هنوز تا حدود زیادی میراث دار ویژگی های سنتی یک شاه ایرانی بودند. اما با آشنایی ایران

با نظام حکومت در غرب در اواسط حکومت قاجار و نظرات جدید مطروحه درباره لزوم تدوین قانون و تحدید قدرت شاه، جایگاه شاه نیز متزلزل شد. به گونه ای که در عصر محمدعلی شاه علناً مردم رو در روی شخص شاه قرار گرفته و خواستار تحویل قدرت از سوی او شدند. گسترش انتشار روزنامه ها و زبان تیز انتقادی آنها، فعالیت های روشن فکران از فرنگ برگشته، وجود برخی چهره های آنگلو فیل و روسوفیل در بدنه حکومت قاجار و وابستگی روزافزون اقتصاد و اجتماع ایران به دنیای غرب و تأثیرپذیری از فرهنگ و تمدن غرب، همگی در بروز از خودبینی سیاسی فرهنگی تأثیر زیادی داشته اند.

نفوذ تدریجی دولت های غربی در ساختار حکومت ایران در عصر قاجار از خصوصیات این دوره بوده است. دولتین روس و انگلیس با گرفتن امتیازات مختلف و تحمیل اراده خود بر هیات حاکمه ایران، عملاً بر سیاست های حاکمیتی اعمال نفوذ می کردند. آمد و شدهای متقابل ایرانیان و غربیان نیز در این دوره افزایش یافت. همین امر موجب گشوده شدن دریچه های جدیدی شد که فضای سیاسی ایران را دچار چالش هایی کرد که تا پیش از آن در هیچ دوره تاریخی با چنین وضعیتی مواجه نبود. فارغ از مثبت یا منفی بودن این تعاملات برای سیاسیون و مردم ایران، افزایش مراودات، تحولاتی فزون تر از آنچه انتظار می رفت پدید آورد.

گونه شناسی مستشرقان عصر قاجار

در دوره قاجار افراد زیادی از مناطق مختلف جهان به ایران مسافرت کردند که عمدتاً اروپایی بودند. شخصیت های مختلف که با انگیزه های متفاوت وارد ایران شدند. از شخصیت های سیاسی و سفرای کشورهای مختلف گرفته تا جهانگردان و ادیبان و پزشکان و تاجران و ... در ایران عصر قاجار حضور یافته اند که بخش قابل توجهی از این افراد اقدام به سفرنامه نگاری کرده اند.

طبیعتاً افرادی که به فعالیت های سیاسی اشتغال دارند، بخش بزرگی از کسانی را تشکیل می دادند که با حضور در ایران به وظایف خودشان در قبال کشور متبوعشان عمل می کردند. این افراد در سفرنامه های خود معمولاً به جنبه های سیاسی اهمیت می دادند و آنها را در سفرنامه های خود انعکاس داده اند.

آراء مستشرقان درباره آینده سیاسی ایرانیان

مستشرقان حاضر در ایران عصر قاجار با مشاهده جنبه های مختلف جامعه ایرانی، آرائی در خصوص آینده سیاسی این جامعه صادر کرده اند. غالب این نظرات از دوره ناصرالدین شاه به بعد بوده و با شروع جنبش مشروطه نظرات فرجام نگرانه درباره ایران وارد مراحل جدی تری شد. برخی از پیش بینی ها آینده ای روشن و تعدادی از آنها نیز سرانجامی تاریک و مبهم برای ایران ترسیم می کردند. در کنار اینها دسته سومی نیز وجود داشتند که توسعه ایران را منوط به رعایت برخی اصول و انجام یک سری اقدامات اصلاحی می دانستند.

پیش بینی های خوش بینانه

ارکان فکری اشخاصی که نگاه امیدوارکننده ای به آینده سیاسی ایران داشته اند معمولاً بر برداشت مثبت آنها از ویژگی های نیروی انسانی موجود در ایران استوار بوده است. آنها از هوش ایرانی به عنوان عاملی مهم یاد می کردند که در صورت بهبود شرایط و مدیریت منسجم و قدرتمند در ایران و هدایت در مسیر درست، می توانست دوباره وضعیت را به سود ایران تغییر دهد. یکی از افرادی که با باور استعدادهای نهفته ایرانیان، روزنه های امید برای رسیدن به دوران پرافتخار ایرانیان متصور بود «ادوارد یاکوب پولاک» پزشک معروف دربار ناصرالدین شاه بود. او با حضور حدوداً ده ساله در ایران، به شناخت نسبتاً جامعی از روحیات و توانایی های ایرانیان و داشته های مادی کشور دست یافته بود. پولاک با ذکر ادله خود در ابتدا و انتهای سخن، با امیدواری، آینده ایران را روشن تلقی می کند:

«هر گاه به منابع و امکاناتی که ایران در اختیار دارد می اندیشم و قبل از همه نژاد قوی و بیدار ملتش را در نظر می آورم، الزاماً به این نتیجه می رسم که بار دیگر از خواب آلودگی و سستی فعلی نجات خواهد یافت و تجدید حیات خواهد کرد. هنگامی کشوری دچار زوال می شود که اهالی آن به فساد گرفتار شده باشند. چنین مطلبی در مورد ایران مصداق ندارد و به همین دلیل آینده ای خوش برایش قابل پیش بینی است» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۹۹) به نظر او ملت ایران هنوز گرفتار عوارض کهولت نشده بلکه کاملاً شایستگی آن را دارد که دوباره در جهان آینده سهم بسزائی عهده دار شود. (همان: ۹) در کل، پولاک که فردی منطقی و منصف بوده نظراتش بیشتر بر ریشه دار بودن مدنیت و اخلاق در بین ایرانیان و استعدادهای درونی آنها برای رسیدن به دروازه های تمدن نوین مبتنی است.

«مک گرگر» نیز در سفرنامه اش ضمن اشاره به اوضاع پریشان ایران در آن دوره، با استناد به هوش ایرانیان و در کنار آن شجاعت و ایستادگی روستائیان ایران، اذعان دارد فروپاشی ایران با توجه به عوامل مذکور منتفی است و در مجموع، شرایط ایران را مستعد موفقیت در آتیه می داند. او معتقد است: «ممکن است گفته شود ایران در حال احتضار است ... شکی نیست که در ایران مسائل زیادی وجود دارد که باید حل و فصل شوند، ولی باید بگویم هر چند این کشور مانند بیماری است که حالش رو به وخامت گذارده، با توجه به سرا مبادی آداب، باهوش و سخاوتمندش و با توجه به روستائیان شجاع پرطاقت و بی تعصبش شانس بهبودی آن از بسیاری از حکومت های محلی محتضر که در هند آنان را به سلامت و امنیت برگردانده ایم، بیشتر است» (مک گرگر، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۵۳)

مک گرگر در کنار هوشمندی ایرانیان از عاملی دیگر به نام وجود روستائیان شجاع نیز یاد کرده که در نوع خود قابل تأمل است. برخی از تحلیل گران تاریخ ایران عصر قاجار بر این باورند که وجود عشایر و روستائیان ایران که به شجاعت و میهن پرستی شهره بوده اند یکی از عوامل مهمی بوده که خطر دست اندازی مستقیم به ایران را از سوی روس ها و انگلیسی ها را دفع می کرد. ظاهراً کارشناسان نظامی این دولت ها حضور چنین نیروهای مردمی را مانع مستحکمی برای تصرف ایران می دانستند. حتی بر فرض تسلط بر ایران، ادامه حضور نیروهای متخصص با وجود تعصبات عشایر در ایران با مشکلی دائمی مواجه می شد.

نیکیتین درباره اهمیت روستائیان در ایران می نویسد: «پس از آنکه با دقت در رژیم فلاحی ایران وارد شدم، یقین حاصل کردم که نوش داروی بیداری آسیا را نه پارلمان به دست داده و نه کارخانه ها و روزنامه ها و راه آهن و نه سایر ابتکارات، بلکه یگانه راه علاج اصلاح حال دهقان است» (نیکیتین، ۲۵۳۶ شاهنشاهی: ۱۶۴)

اما یکی از مشهورترین ایران شناسان عصر قاجار بدون تردید «لرد کرزن» است که در کتاب خود به نام «ایران و قضیه ایران» نگاه دلگرم کننده ای به فرجام ایرانیان داشته است. او پشوانه های بهبود وضعیت آن روز ایران را موضوعاتی مانند عدم انحطاط ملی ایرانیان، جغرافیای طبیعی ایران و همچنین خصوصیات فردی جالب توجه آنها می داند. در کنار همه اینها، کرزن تیزهوشانه به عامل دیگری اشاره می کند که موجب به وجود آمدن تفاوت نژادی ایرانی ها شده است. این عامل به متفاوت بودن مذهب مربوط می شود (کرزن، ۱۳۶۲: ۷۵۳/۲) که در نوع خود می تواند مقوله ای ویژه برای بحث و بررسی بیشتر باشد. اینکه مذهب تشیع اثناعشری

چگونه و با چه مؤلفه هایی می توانسته تفاوت های مثبتی برای توسعه و پیشرفت ایجاد کند، جای بحث زیادی دارد که در این مجال نمی گنجد اما به طور اختصار می توان گفت با توجه به توان پاسخگویی مذهب تشیع امامیه به مسائل روز و سیالیت آن با حضور فقهایی و مراجع شیعه، پیروان این مذهب می توانند به جامعیت این مذهب در مواجهه با مطالبات و مسائل مختلف دنیای امروز و حمایت آن از پیشرفت های مادی امیدوارتر باشند.

«دوراند» سفرنامه نویس دیگر خوش گمان به آینده ایران است که باور داشت «این مملکت قابلیت تبدیل شدن به بهشت را دارد» (دوراند، ۱۳۴۶: ۵۴) ایران شناس دیگری که از زاویه ای متفاوت به این قضیه نگریسته، یک ژاپنی به نام «ماساجی اینووه» است که باور دارد: «ایران هر چند که ضعیف شده، اما هنوز مال ایرانی ها مانده است» (اینووه، ۱۳۹۰: ۱۵۶)

پیش بینی های بدبینانه

در مقابل تعابیر خوشبینانه برای آینده سیاسی ایرانیان، عده ای از خاورشناسان نیز با مشاهده شرایط نابسامان سیاسی اقتصادی ایران عصر قاجار، نظراتی متضاد ارائه داده اند. نگاه این افراد به آینده ایران بسیار تاریک بوده و بوی خطر اضمحلال سیاسی و از کف رفتن استقلال ایران از میان کلام آنها استشمام می شود. اما ایرانی ها در گذشته و پس از حملاتی مانند حمله اسکندر مقدونی، حمله اعراب مسلمان و مغولان نشان داده بودند که می توانند دوباره سرپا بایستند.

به نظر می رسد یکی از دلائل اصلی اظهارنظرهای مایوس کننده در دوره قاجار، مشاهده ساختار حکومت ایران و نارسائی هایی بوده که به نظر غربی ها مشکلاتی بنیادین و لاینحل بودند که هرگز برطرف نخواهند شد. استبداد حکومتی^۲ و عدم همراهی ارکان دولتی با تغییرات^۳، در کنار عدم بلوغ سیاسی جامعه قاجاری از جمله مواردی بود که اذهان را به سمت اظهارنظرهای ناامید کننده سوق می داد.

از میان افرادی که از همان دوره ناصرالدین شاه خطر سقوط را برای ایران پیش بینی کرده و کوشیده بود در سفرنامه اش هشدارهای لازم را در این زمینه بدهد، به جهانگردی به نام «ارنست اورسول» بر می خوریم. او فرستاده سیاسی یا نظامی نبود و صرفاً با انگیزه کنجکاوی و سیر آفاق و انفس پا به مشرق زمین گذاشته بود (اورسول، ۱۳۸۲: مقدمه مترجم کتاب) اورسول به عنوان یک ناظر بی طرف، در مورد آینده سیاسی ایران نظراتی جالب توجه دارد. وی با تمجید از اقدامات ناصرالدین شاه برای جلوگیری از اضمحلال ایران، این تلاش ها را برای از بین بردن

خطر فروپاشی ایران ناکافی دانسته است. تعبیر او از وضعیت ایران در دوره ناصرالدین شاه و آینده این سرزمین اینگونه به قلم آورده شده: «ایران اینک یک کشور رو به زوال است. از مدت های مدید به این طرف، ناصرالدین شاه تنها پادشاهی است که سعی می کند جلوی این انحطاط و سقوط اجتناب پذیر را بگیرد. ولی مساعی او در راه اصلاح اوضاع کشور هنوز نتایج چشمگیری به بار نیاورده است. زوال و انحطاط سرایشی تند است و هر کشوری که در این مسیر افتاد، بازداشتن آن از سقوط حتمی به این سادگی ها امکان پذیر نیست» (همان: ۳۰۶)

«هانری بایندر» هم با این باور که «در این کشور فقیر همه چیز به سوی هرج و مرج می رود»، (بایندر، ۱۳۷۰: ۴۵۸) عامل این مصائب را سوءمدیریت دانسته و اظهار می دارد: «من به این نتیجه رسیدم که کشور در نتیجه سوء اداره رو به ویرانی می رود» و چاره کار را در ظهور یک حکومت با مدیریت مناسب دانسته و می نویسد: «با یک دولت فعال و درستکار و هوشمند ایران می تواند ملتی بزرگ گردد» (همان: ۴۶۴)

از جمله دلایل مهمی که افراد خارجی حاضر در ایران را مجاب ساخته بود تا نظرات بدبینانه ای در مورد سرنوشت ایرانیان اظهار دارند، کارشکنی های عده ای از عناصر حکومتی بود که مصالح ملی را قربانی منافع شخصی خود می ساختند. شاید نقل قول شوستر از نصایح تلخ اطرافیان او در بدو ورود به ایران، گویای وجود بسترهای زمینه ساز برای شکل دهی به ذهنیت منفی مستشرقان در این مورد باشد. «از روز اول که ما وارد تهران شدیم، همواره ما را متنبه نمودند که هیچوقت نخواهند گذارد درباره ایران کار صحیحی بکنیم. مستشاران و صاحب منصبان خارجی دیگر هم که به تهران آمده و ساعی بودند که اصلاحات عملی کنند، از همان اول مجبور شدند که یا ایران را ترک گفته یا به طرفداری و حمایت کسان دیگر که بر ضد اصلاحات بودند بروند». (شوستر، ۱۳۶۲: ۹۵)

عده ای از سفرنامه نویسان نیز با مشاهده آشفته گی های سیاسی اجتماعی و اقتصادی ایران دوره قاجار، اساساً در اینکه این کشور چگونه توانسته تا آن زمان در برابر طمع قدرت های جهانی ایستادگی کند، ابراز تحیر کرده اند. ژنرال «آیرونساید» ضمن اشاره به منجلابی که ایران در آن فرورفته می نویسد: «همیشه این امر برای من رازی بود که این کشور چگونه استقلالش را حفظ کرده است؟» (آیرونساید، ۱۳۶۱: ۵۲)

سال ها پیش از اینکه آیرونساید به دنبال پاسخی برای چرایی عدم تصرف ایران باشد، پولاک به نکته ای اشاره کرده که جوابی بسیار منطقی برای این سوال به نظر می رسد. به عقیده او

«حتی می توان گفت با پنج هزار سپاهی هم می توان همه ولایات ایران را تسخیر کرد. اما سوالی که مطرح می شود این است که چگونه این سرزمین های مفتوح را برای مدت طولانی می توان حفظ و حراست کرد. در مملکتی متمدن و با فرهنگ قدیمی نمی توان نظم و اساسی به دلخواه برقرار کرد. این مردم خاطره استقلال را از دست نخواهند داد و خطر از کف دادن ملیت، نیروی تازه ای برای مقاومت در ملت بیدار خواهد ساخت» (پولاک، ۱۳۶۸، ص ۲۹۸)

با دقت در سخنان آبرونساید و در ادامه، پولاک در عین حال که به اوضاع پریشان ایران در دوره قاجار پی برده می شود، می توان به آن عده از صاحب نظران غربی حق داد که ایران را در آستانه اشغال کامل دول قدرتمند جهانی دانسته اند. اما نباید به آسانی از کنار دلیلی که پولاک برای تاب آوری ایران یا به عبارت بهتر، پرهزینه بودن تصرف ایران برای ممالک متمدنی ذکر کرده عبور کرد. می توان با پولاک در این زمینه هم نظر شد که تسلط طولانی مدت بر سرزمینی مانند ایران برای متجاوزان خارجی کاری بس پرهزینه و حتی خطرناک می توانست باشد. چرا که اصولاً برخورداری از تمدن بزرگ و اصالت، موجب تزریق اعتماد به نفس و در نهایت، تحریک احساسات ملی می شود. ضمن اینکه احساسات مذهبی و شیعی هم می توانست به عنوان عاملی هراس آور برای اشغالگران تلقی شود.

به نظر می رسد خود انگلیسی ها و روس ها نیز در باطن به این امر واقف بودند که ایران نه به لحاظ سیاسی و نظامی، بلکه به لحاظ فرهنگی برای آنها لقمه گلوگیری خواهد بود. به همین دلیل یا هرگز به اشغال کامل ایران اقدام نکردند یا در صورت ضرورت سریعاً اداره مملکت را به ایرانیان دست نشانده واگذار کرده اند. با این حال در آن دوران برخی ها معتقد بودند بزودی اروپایی ها بر ایران تسلط خواهند یافت.

همچنان که «الکسی دو توکویول» در مورد سلطه غربی ها بر ایران در آینده می نویسد: «ایرانی ها مردمانی هستند با فهم و استعداد که منافع خود را درک می کنند ولی آنقدر منحط شده اند که قادر به درمان خود نیستند. تردیدی نیست که ما اروپائیان بر آنها مسلط می شویم و آنها هم تسلط ما را خواهند پذیرفت». (کنت دو گوینو و الکسی دو توکویول، ۱۳۵۳: ۸۱)

شاید یکی از روزه هایی که موجب شده بود دو توکویول اینگونه به تفوق آتی اروپائیان بر ایرانیان امیدوار شود، مشاهده حس وابستگی به غرب در وجود برخی از ایرانی ها بوده است. اگر تمامی ایرانی ها بر توان داخلی متمرکز می شدند و چشم به استعمارگران نمی دوختند قطعاً می توانستند موفق تر عمل کنند. جالب اینکه «ژنرال دنسترویل» که از او به عنوان سرکوبگر

جنگل یاد می شود در خاطراتش می نویسد: «ایرانیان گشایش و فرج را از مغرب زمین می خواهند بدست بیاورند در حالی که در ممالک مغرب زمین هر آنچه شایسته تحصیل بوده به استثنای علوم معاصر از مشرق اقتباس نموده اند» (دنسترویل، بی تا، ۱۲۱)

افرادی نیز وضعیت آن روز ایران را نتیجه زیاده خواهی ها و دست اندازی های دیرینه خود غربی ها دانسته اند. در نگاه فردی همانند «لندور»، به نظر می رسد گرفتاری های ایران عصر قاجار بیش از آنکه به رفتار خود ایرانی ها مربوط شود، متوجه نحوه سلوک مستکبرانه و فریبکارانه غربی ها با آنها بوده است. به اعتقاد او: «در آسیا ملتی یافت نمی شود که به اندازه ایرانیان از رفتار و ماجراجویی های شرم آور اروپائیان آسیب دیده باشد. ایران و بهتر بگویم مردم ایران قربانی تکبر و خودخواهی توخالی و گرفتار دغلکاری اروپائیان بوده اند» (لندور، ۱۳۸۸: ۱۰۱) همین امر باعث شده بود که عده زیادی از مردم ایران عامل تمامی مشکلات خود را در مداخله بیگانگان، به ویژه انگلیسی ها جستجو کنند. شاید از این رو است که این ضرب المثل تا اواخر دوره قاجار در بین انگلیسی ها رایج شده بود که «اگر بر کوه دماوند برف نیاید، ایرانی ها می گویند کار انگلیسی هاست» (رائین، ۱۳۴۷: ۵۶)

مهمترین ابزار برای ابراز قدرت در صحنه سیاسی و دفاع از موجودیت سرزمینی، داشتن نیروی نظامی قدرتمند است. حکومت قاجار در این عرصه نیز ضعیف بود. ژنرال گاردان با ابراز ناامیدی از تأسیس مؤسسات نظامی دائمی در ایران، دلیل این امر را استبداد قاجاری می داند که احتمال دارد با یک فرمان، آنچه را که شروع شده را از میان بردارد. (گاردان، ۱۳۶۲: ۱۶۸)

سرجان ملکم هم از طیف بدبینان به بهبود وضعیت ایران بوده و نشانه ای امیدبخش در این بازه نمی تواند مشاهده کند. او با یأس معنی داری نسبت به آینده ایرانیان می نویسد: «امیدی به جهت اصلاحشان نمی گذرد. به علت اینکه ظاهر است، صورت گرفتن این امر فقط در وقتی است که تغییرات کلی روی دهد و اوضاع مملکت به تمامه تبدیل یابد و آنچه از تواریخ قدیم و تجربه حال جدید این مملکت معلوم می شود، چیزی که دلالت بر این مطلب داشته باشد نیست» (ملکم، ۱۳۸۰: ۸۷۷)

در اظهارنظری دیگر درباره وضعیت ایران، دو سفرنامه نویس با ادبیاتی سوگوارانه، ایرانیان عصر قاجار را کاملاً جدا افتاده از خیل ایرانیان فرهیخته در قرون گذشته معرفی کرده و جمعیت آگاه جامعه را در حد یک اقلیت معرفی می کنند: «عظمتی که طی چند قرن جهانی را تحت تأثیر قرار می داد، متأسفانه اینک پرتو و ذره ای از آن در میان مردم ایران امروز وجود ندارد و به

استثنای معدودی آدم های خیلی روشنفکر و رادیکال، اثری از آن تفکرات نیکو در جامعه امروز این کشور نیست». (برد و وستون، ۱۳۷۶: ۲۳۸)

پیش بینی های کسب موفقیت مشروط به انجام اصلاحات

عده ای از بیگانگان حاضر در ایران با ارزیابی واقع نگرانه از وضعیت ایران و مشاهده توانمندی های طبیعی و انسانی ایران عصر قاجار، با تحقق برخی شرایط، رهایی ایران از مشکلاتی که زمینگیر اش کرده را دور از دسترس ندانسته اند. ناگفته نماند که با مشاهده پیچیدگی های جامعه ایران و وضعیت سیاسی اجتماعی که این کشور با آن دست به گریبان بوده، در مواردی، اساساً امکان ابراز عقیده درباره وضعیت آینده را غیرممکن دانسته اند. همانند خانم «ایزابلا بیشوپ» که باور داشته «غیرمحتمل است در مورد وقایعی که در آینده ممکن است در ایران بیفتد اظهار نظر کرد» (بیشوپ، ۱۳۷۵: ۲۴)

در کنار نظرات نسبتاً متناقض درباره آینده ایران، برخی از صاحب نظران خارجی موفقیت ایران در تحقق آرزوی بازیابی عظمت از دست رفته خود را در گرو انجام اصلاحات زیربنایی در بخش های مختلف اداره کشور دانسته اند. یک آمریکایی معروف در دوران انتهای حکومت قاجار به نام «مورگان شوستر» بنا به تخصص خود، تنها راه نجات ایران را منحصر در اصلاحات امور مالی (که در آن دوره حالت پریشانی و بی نظمی قرار داشته) قلمداد می کرد. (شوستر، ۱۳۶۲: ۳۶۸)

سفرنامه نویسی دیگر مانند «اوژن فلاندن» رسیدن به این دروازه ها و برگرداندن هیمنه گذشته را منوط به از سرگرفتن حس میهن پرستی و ریشه کن سازی استبداد می دانست. (فلاندن، ۲۵۳۶ شاهنشاهی: ۴۲۰)

نقد دیدگاه ها:

درباره اظهار نظرهای افراد خارجی عصر قاجار درباره سرنوشت ایران، لازم است به تفاوت در روحیات افراد، نوع مشاهدات و در نهایت نوع برداشت های متفاوت از وضعیت فعلی و روند حیات سیاسی توجه ویژه ای داشت چرا که آراء آنها متأثر از این متغیرهای اصلی بوده است. از این روی، نظرات از ترسیم درخشان ترین روزگار برای ایران و ایرانیان تا غم انگیزترین سناریوها برای آتیه این سرزمین متفاوت بوده است.

چند عامل موجب شده است تعدادی از این افراد آینده ای روشن برای ایران ترسیم کنند. مهمترین نقطه امیدوارکننده در این نوع پیش بینی ها، توانمندی های نیروی انسانی بوده است.

مستشرقان با حضور در مناطق مختلف آسیا و آفریقا و به خصوص منطقه خاورمیانه، تفاوت ها را مشاهده و جمع بندی خود را با مقایساتی بین ویژگی های مردمان کشورهای مختلف انجام داده اند. بر همین اساس بود که انسان تیزیینی همانند لرد کرزن با مشاهده تفاوت های جغرافیایی، روانشناختی و ملی و مذهبی، ایرانی ها را کاملاً متفاوت از اقوامی پیرامونی خود مانند کُرد، افغانی، تُرک و هندی یافته و تاریخ را گواه خوبی برای نبوغ بقاء ایرانیان معرفی کرده و اشاره می کند با آثاری که ایرانیان عرضه می دارند رفته رفته حاصل کار و کوشش دیگران را جذب و از آن خویش می کنند. (کرزن، ۱۳۶۲: ۷۵۲/۲ و ۷۵۳)

نکته پایانی سخن کرزن اشاره به ویژگی دارد که به نظر او زمینه ساز رشد ایرانی ها است. فحوای سخن او بیانگر قدرت و استعداد ایرانی ها در دریافت و بومی سازی فن آوری ها است. با توجه به آنچه که در دوره پساقاجار از عملکرد ایرانی ها در صنعت و کشاورزی و سایر فن آوری های علمی مشاهده شده، به نظر می رسد می توان با کرزن در این اظهارنظر همداستان شد.

«ویلسن» هم دیگر سفرنامه نویس عصر قاجار است که مدعی شده «ایرانی ها هر شیوه جدیدی را تعدیل نموده و با مقتضیات زمان وفق می دهند» (ویلسن، ۱۳۴۷: ۲۵) به نظر «سر دنیس راس» هم «ایرانی فوق العاده سریع الانتقال و سریع الادراک است. قوه فکر ایرانی طوری است که پیوسته او را به غور و خوض در مطالب فلسفی بیشتر از امور پوچ و بیهوده که جزو مظاهر زندگانی عملی ما به شمار می رود متمایل می گرداند» (راس، ۱۳۱۱: ۱۳)

علاوه بر تأکید بر توانایی های ذهنی و استعدادها، خاورشناسان برای ارائه دلایل خوش بین بودن به پیشرفت ایرانی ها، سندی را به مستندات خود افزوده اند که کمتر کسی به لحاظ تاریخی می تواند با آن مناقشه داشته باشد. اصالت نژادی و گذشته پرافتخار ایرانی ها موجب تقویت و خودباوری آنها می شد. این نکته ای است که برخی از مستشرقان به آن توجه داشته و آن را از ارکان تسلیم ناپذیری و امیدواری ایرانی ها دانسته اند که نهایتاً آنها را مجدداً به دوران اوج رهنمون خواهد ساخت.

همچنانکه «فردریک اوکانر» نوشته: «اکثر ایرانیان به ایران و ایرانی بودنشان می بالند ... و قلباً بیگانگان و آداب و رسوم آنان را خوار و بی مقدار می شمردند» (اوکانر، ۱۳۷۶: ۳) اشاره به این نکته که ایرانیان به رغم تمام کاستی ها، همچنان در دوره قاجار دارای عزت نفس و اعتماد به

پیشینه باشکوه خود بوده اند، یکی از نکات کلیدی در فهم چرایی اظهارات خوشبینانه مستشرقان در مورد آینده ایران است.

اگر ایرانی‌ها ملتی به ریشه و بی هویت بودند قطعاً با شرایطی که در دوره قاجار با آن مواجه بودند، به راحتی و با کوچکترین تکانه‌ای تسلیم دول غربی می شدند. اما بسیاری از ایرانی‌ها نه تنها در برابر فرهنگ و تمدن غربی دچار خودباختگی نمی شدند، بلکه مظاهر مادی این تمدن را نیز بی مقدار می شمردند. البته این حس و حالت شامل تمامی ایرانی‌ها نمی شد و برخی از آنها به شدت گرفتار وادادگی فرهنگی اجتماعی شده بودند و از جمله متجددانی شمرده می شدند که به اصطلاح «غرب زده» بودند. اما سخن اینجاست که با وجود ضعف مفرط ایران در ابعاد مختلف و سیطره سنگین استعمار، ایرانی‌ها همانند بسیاری از کشورهای ضعیف، از پای درنیامد و همچنان به صورت خزانده به حیات خود ادامه داد.

هنوز بسیاری از ایرانی‌ها با آن تفکرات شرقی خودشان، پیشرفت‌های مادی را به چشم حقارت می نگریستند و بیشتر از درک ماده به دنبال درک معنا بودند. «کلود آنه» با مشاهده این حالات در وجود ایرانیان، با تحسری عمیق این مطالب را می نگارد:

«وای که ما پیش آنها تا چه پایه ناشی و بی استعداد جلوه می کنیم. برای یک اروپایی دانا و آگاه، اندیشه ایرانی حکم یک رشته معما را دارد که باید حلشان کرد حکم قفل سخت پیچیده را دارد که باید آن را گشود اما غالباً رمز آن تغییر می کند. با آشنایی به روحیات ایرانی، جهانی در برابر دیدگان من گشوده شد که افق‌هایش از دنیایی که من تازه آن را ترک کرده بودم بسی گسترده تر بود» (آنه، ۱۳۶۸: ۴۰)

هینریش بروگش هم در این زمینه می نویسد: «ایرانیان کلیه اختراعات علمی جدید مغرب زمین را که شگفتی انسان را برمی انگیزد و نیز می توان از آن در کارهای صنعتی و تجاری بهره برداری بسیار کرد به عنوان یک سرگرمی مورد استفاده قرار می دهند.» (بروگش، ۱۳۶۷: ۵۶۶) «کنت دوگوبینو» ایران شناس مشهور دیگر هم به این ویژگی به نظر انحصاری ایرانی‌ها با بکار بستن چنین عبارات جالبی اشاره می کند: «با نفهم ترین و ابله ترین افراد ایرانی اگر صحبت کنید، او به هیچ وجه حاضر نیست که مخترع کشتی بخار و یا راه آهن را از حیث فهم و شعور بالاتر از خود بداند ولو اینکه در مقابل این اختراع از شدت حیرت دهانش باز بماند. دلیلش همان است که گفته شد. یعنی ایرانی‌ها به دنیایی توجه دارند که خارج از حدود عقل و منطق است» (گوبینو، بی تا: ۱۶۳ و ۱۶۴)

ویژگی عمیق بودن تفکرات ایرانی ها می توانست همانند شمشیری دو لبه برای ایرانی ها عمل کند. از یک سو به آنها اعتماد به نفس داده و موجب عدم خودباختگی آنها در برابر تمدن غربی شود و از سویی دیگر موجب سکون حرکتی در زمینه هایی مانند اقتصاد شود.

اروپائیان بر خلاف روحیات خودشان تقدیرگرایی و آرامش را در وجود ایرانی ها می دیدند. ایرانی ها اهل دست اندازی به سرزمین های دیگر نبودند و بر خلاف برخی از حکومت های غربی به دنبال غارت کشورهای دیگر نبودند. همین امر می توانست از مواردی باشد که غربی ها را متقاعد سازد که ایرانی ها به آنچه دارند راضی هستند و برای تأمین آینده خود زیاد به تکاپو نمی افتند. همانطور که مؤلف کتاب «گلهای سرخ اصفهان» نوشته: «در رفتار و حالات ایشان (ایرانیان) هرگز اثری از شتابزدگی تب‌آلود اروپائیان دیده نمی شود. به نظر می رسد که همه از آنچه دارند و از شرایطی که در آن به سر می برند راضی هستند. درست برعکس ما که هر چه داشته باشیم می گوئیم کم است و برای بیشتر داشتن حرص می زنیم. (آنه، ۱۳۷۰: ۱۶۰)

سر دنیس راس هم قاطعانه و اجمالاً نوشته است: «ایرانی کسی است که به قسمت و سرنوشت معتقد است» (راس، ۱۳۱۱: ۱۴) اوژن فلاندن هم با ادبیاتی دیگر این خصوصیت ایرانی ها را مورد تأکید قرار می دهد: «ایرانیان به تقدیر بسیار معتقدند و می گویند هر چه پیش آید خوش آید. هر طور که خدا مصلحت می داند. هر چه بشود می شود» (فلاندن، ۲۵۳۶ شاهنشاهی: ۴۱۹) نظر دوگوبینو هم در این زمینه خواندنی است: «من در هیچ یک از نقاط جهان ملتی را ندیدم که از لحاظ کنار آمدن با مشکلات زندگی به قدر ایرانیان فیلسوف مشرب باشند و دشواری های جهان را به دیده حقارت بنگرند» (دوگوبینو، بی تا: ۳۱)

در مجموع، گزارش هایی که در زمینه تقدیرگرایی مردم ایران در عصر قاجار در دست است نشانگر امیدواری به خداوند و واگذاری فرجام امور به اوست.^۴ سخن کنت دوگوبینو برای علت مشاهده این حالت در ایرانی ها قانع کننده به نظر می رسد: «ایرانی فقط برای دنیای دیگر قائل به اهمیت می باشد». (همان: ۶۵)

با این اوصاف، به نظر می رسد تعدادی از مستشرقان درک صحیحی از اعتقاد به قضا و قدر در بین ایرانی ها نداشته اند و به همین دلیل در منظومه ذهنی خود آن را مانعی جدی برای پیشرفت ایرانی ها در نظر داشته اند. آنچه خاورشناسان را دچار اشتباه شناختی کرده است مشاهده توکل ایرانی ها در امور روزانه بوده است. در حالی که شرایط اینگونه نبوده که ایرانیان به کلی انجام

کارها را وانهاده و اعتقاد نامعقولی به مقدرات داشته باشند. این وضعیت برای ایرانیان در حد حداقلی بوده است.

موضوع دیگر در رابطه با بدگمانی مستشرقان نسبت به آینده ایران به مشاهدات آنها در مورد بی قانونی و بی نظمی ایران در عصر قاجار برمی گردد. برخی از آنها با دیدن استبداد قاجاری، قانون را حلقه مفقود در نظام حکومتی ایران دانسته اند که فقدان آن تمام تلاش ها در جهت نیل به پیشرفت و گسترش مدنیت را ناکام خواهد گذاشت.

اما به این نکته باید توجه داشت که جامعه قاجاری آنچنان هم بی قانون و دچار هرج و مرج نبوده است. هر چند مشکلات زیادی در این زمینه وجود داشته است، اما نمی توان گفت قانون وجود نداشته است.

دو نوع قانون شرع و قانون عرف در ایران وجود داشته است. (بنجامین، ۱۳۶۳: ۴۰۰) برخلاف تصور عامه، قدرت شاه در عصر قاجار نامحدود نبوده است. یکی از منابعی که به شکل گیری این باور نادرست کمک کرده، مطالبی است که در سفرنامه های شاهدان عینی شرایط ایران آن روزگار به نگارش درآمده است. شاید بهتر باشد به ردیه نگاری دوگوبینو برای این اتهام توجه کرد. جایی که او می نویسد: «من تصور می کنم اروپائینی که شاهان ایرانی را فرمانروای مطلق و مالک الرقاب معرفی نموده اند اشتباه کرده و ماخذ کتاب آنها فقط شهرت های عمومی بوده است. ممکن است در گذشته، همانطوری که بعضی از مورخین نوشته اند شاهان ایرانی مطلقاً مستبد بودند لیکن امروز این طور نیست و شاه ایرانی یک نوع حکمرانی است که خود نیز مطیع مقررات مخصوص می باشد و نمی تواند بدون مجوز قانونی و شرعی به مال و جان مردم تعدی نماید» (دوگوبینو، بی تا، ۲۴ و ۲۵)

سخنان پولاک هم مؤید وجود چنین نظامی در حکومت ایران عصر قاجار است. نکته قابل تأمل این است که این سخنان مربوط به دوره ناصرالدین شاه بوده که هنوز فرمان مشروطه ای به امضاء نرسیده و مجلسی تأسیس نشده بود: «مالک قدرت فرمانروایی شاه به هیچ عنوان نامحدود نیست. قوانین الهی آزادی طلبانه مندرج در قرآن، حیثیت و اعتبار علما و روحانیون، افکار عمومی که آن هم در ایران تا اندازه ای مؤثر است و سرانجام ملاحظه از قضاوت روزنامه های اروپایی که در ایران معمولاً آن را منعکس کننده فکر افراد ذی نفوذ و شخصیت های برجسته آن ممالک می پندارند، همه و همه در برابر اراده مستبدانه وی؛ سدها و حد و حدود متنوعی به شمار می روند. (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۹۴)

با در نظر گرفتن مطالب یاد شده و با عنایت به توانایی های ایرانیان که در طول تاریخ پرافتخار خود آنها را به صورتی باشکوه در مقاطعی از حیات سیاسی اجتماعی خودشان به ظهور رسانده اند، در کنار در نظر داشتن مشکلات و نابسامانی های فراوان در بخش های مختلف به ویژه مدیریت جامعه و کاستی هایی که مربوط به مسائل جغرافیایی و زیستی می شد، در مجموع می توان نظرات مستشرقانی که به شرط تلاش برای انجام اصلاحات اساسی، آینده ای روشن برای این کشور ترسیم می کردند را معقول تر از نظرات دو گروه دیگر دانست. چرا که گذشت زمان نیز صحت همین فرضیه را به اثبات رساند.

نتایج پژوهش

بررسی های تاریخی نشان داد مستشرقان عصر قاجار با پدیدارشناسی سیاسی اجتماعی ایران، در میان مطالب و اظهارات خودشان بعضاً تصاویری از آینده این کشور ترسیم کرده اند. این تصاویر در جهان معاشناختی، با استفاده از واژه هایی برای ما مشخص شده اند. تصاویری که تفاوت های زیادی با یکدیگر داشته اند. بعضاً بسیار تاریک و مأیوس کننده و در برخی موارد بسیار روشن و امیدآفرین برای ایرانیان بوده اند.

مطالعات تاریخی نشان داد، نوشته های پیشگویانه خاورشناسان درباره آینده سیاسی ایران، تحلیل پذیر و قابل نقد هستند. دلیل اصلی این امر به کم اطلاعی مستشرقان از لایه های زیرین سیاست و به خصوص فرهنگ و مذهب ایرانیان است. در بُعد روانشناختی نیز ایرانیان دارای پیچیدگی هایی بوده اند که به این راحتی نمی شد آینده سیاسی و جایگاهی که در چند سال آینده در آن می ایستند را به راحتی و برپایه برخی شواهد پیش بینی کرد. مذهب تشیع هم به اندازه کافی ظرافت بوده و به خصوص برای غیرمسلمانان بسیار مکتوم بوده است. ظرفیت تمدنی ایرانیان هم بسیار بالاتر از آن بود که به راحتی بتوان سقوط آن را پیش بینی کرد.

توجه به عوامل زیادی لازم بود تا بتوان پیش بینی های دقیق تری انجام داد. حتی در نکته سنجی ها و توجه کامل به عوامل مختلف بازهم در مقام اظهارنظر درباره آینده سیاسی یک ملت که دین و زبان و حکومت واحدی دارند کار سختی است. چرا که اشتراکات به اندازه کافی می تواند افتراقات را تحت تأثیر قرار دهد. ضمن اینکه به آن روی سکه نیز باید توجه داشت و اوضاع اسفناک و مشکلات سیاسی، اجتماعی و به خصوص اقتصادی ایران عصر قاجار را نیز در نظر داشت.

در مجموع به نظر می‌رسد هردو سوی خوش‌بینان و بدبینان مستشرق در عصر قاجار درباره آینده سیاسی ایران، دچار افراط و شتابزدگی در اظهار نظر شده‌اند. وقایع پسین نشان داد که اظهارات آنها غالباً نادرست و ظاهرینانه بوده‌است.

پیوست:

۱- لازم به ذکر است لفظ «شاه» در دوره صفوی پیش از نام سلاطین صفویه می‌آمد و در زمان خطاب اصالت به لفظ شاه داده می‌شد مانند «شاه اسماعیل»، «شاه طهماسب»، «شاه عباس»، «شاه صفی»، «شاه سلیمان» و ... اما بعد از سقوط صفویان و در ادوار افشار و قاجار و پهلوی دیگر هرگز به این صورت ادا نشد و نام فرد در ابتدای عبارت می‌آمد. مانند «نادرشاه»، «فتحعلیشاه»، «ناصرالدین شاه»، «احمد شاه»، «رضا شاه» و ...

۲- بر خلاف تصور عده‌ای از مستشرقان در بدو ورود به ایران، نظام حاکمیتی در عصر قاجار استبدادی مطلقه نبوده‌است. بسیاری از غربی‌ها هم بعد از سپری شدن اندک مدتی به نظر می‌رسد در پیش فرض‌های شرق شناسانه خود در این زمینه تجدیدنظر کرده‌اند. به گفته پولاک در ایران «قدرت فرمانروایی شاه به هیچ عنوان نامحدود نیست. قوانین الهی آزادی طلبانه مندرج در قرآن، حیثیت و اعتبار علما و روحانیون، افکار عمومی که آن هم در ایران تا اندازه‌ای مؤثر است و سرانجام ملاحظه از قضاوت روزنامه‌های اروپایی که در ایران معمولاً آن را منعکس کننده فکر افراد ذی نفوذ و شخصیت‌های برجسته آن ممالک می‌پندارند، همه و همه در برابر اراده مستبدانه وی؛ سدها و حد و حدود متنوعی به شمار می‌روند» (پولاک، ۱۳۶۸، ص ۲۹۴) دوگوبینو هم در این زمینه می‌نویسد: «من تصور می‌کنم اروپائینی که شاهان ایرانی را فرمانروای مطلق و مالک الرقاب معرفی نموده‌اند اشتباه کرده و مآخذ کتاب آنها فقط شهرت‌های عمومی بوده‌است... شاه ایرانی یک نوع حکمرانی است که خود نیز مطیع مقررات مخصوص می‌باشد و نمی‌تواند بدون مجوز قانونی و شرعی به مال و جان مردم تعدی نماید» (دوگوبینو، بی‌تا، صص ۲۴ و ۲۵)

۳- این مقاومت‌ها از نظر ریشارد به حدی بوده که او معتقد بوده «اگر ایران تمام ایرادات و پیشنهادات مجانی را که نویسندگان و صاحب‌نظران اعلام داشته‌اند به کار می‌گرفت، می‌توانست بهشتی باشد و کشور نمونه جهان امروز» (ریشارد، ۱۳۶۳: ۲۹۴)

۴- به نظر می‌رسد همین تسلیم خواست خدا بودن ایرانی‌ها است که موجب شده پزشک متبحر عصر قاجار که به احتمال بسیار فراوان شاهد لحظات پایانی عمر بسیاری از ایرانی‌ها در دوره قاجار بوده، یکی از کارکردهای این ویژگی ایرانی‌ها را در واپسین لحظات زندگانی و تفاوت آن با لحظات پایانی زندگانی یک فرد اروپایی اینگونه توصیف نماید: «ایرانی با آرامش و تسلط بر نفس اعجاب‌آوری در انتظار مرگ می‌ماند. هرگز آن حال پرشکنجه ترس از مرگ را که اغلب پزشک با آن در اروپا رو به رو می‌شود، در آنجا ندیدم. (پولاک، ۱۳۶۸:

منابع و مطالعات

- آنه، کلود، (۱۳۶۸)، اوراق ایرانی؛ خاطرات سفر کلود آنه در آغاز مشروطیت، ترجمه ایرج پروشانی، تهران، انتشارات معین.
- آنه، کلود، (۱۳۷۰)، گل‌های سرخ اصفهان؛ سفرنامه کلود آنه، ترجمه فضل‌الله جلوه، انتشارات روایت.
- آبرونساید، ادموند (۱۳۶۱)، خاطرات و سفرنامه ژنرال آبرونساید در ایران، ترجمه بهروز قزوینی، تهران، نشر آینه.
- اورسول، ارنست، (بی تا)، سفرنامه قفقاز و ایران، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- اوکانر، فردریک، (۱۳۷۶)، خاطرات فردریک اوکانر کنسول انگلیس در فارس، ترجمه حسن زنگنه، تهران، انتشارات شیرازه.
- اینووه، ماساجی، (۱۳۹۰)، سفرنامه ایران، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران، انتشارات طهوری.
- بایندر، هانری، (۱۳۷۰)، سفرنامه هانری بایندر، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، انتشارات فرهنگسرا.
- برد، اف. ال و وستون، هارولد اف.، (۱۳۷۶)، گشت و گذاری در ایران بعد از انقلاب مشروطیت، و ترجمه علی اصغر مظهری کرمانی، تهران، نشر جانان.
- بروگش، هینریش، (۱۳۶۷)، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه کردیچه، تهران، انتشارات اطلاعات.
- بنجامین، ساموئل گرین ویلر، (۱۳۶۳)، ایران و ایرانیان، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، تهران، نشر گلبانگ.
- بیشوپ، ایزابلا، (۱۳۷۵)، از بیستون تا زردکوه بختیاری، ترجمه مهرداد امیری، تهران، نشر سهند و نشر آنزان.

- پولاک، یاکوب ادوارد، (۱۳۶۸)، سفرنامه پولاک، ترجمه کیکاووس جهاننداری، انتشارات خوارزمی.
- دنسترویل، لیونل چارلز، (بی تا)، خاطرات ژنرال دنسترویل سرکوبگر جنگل، ترجمه حسین انصاری، تهران، انتشارات فرزانه.
- دو گوینو، ژوزف آرتور کنت، دو توکوئل، الکسی، (۱۳۵۳)، نامه های کنت دو گوینو و الکسی دو توکوئل، تهران، انتشارات ابن سینا.
- دوراند، سر تی مور، (۱۳۴۶)، سفرنامه دوراند، ترجمه علی محمد ساکی، خرم آباد، نشر کتابفروشی محمدی.
- دو گوینو، ژوزف آرتور کنت، (بی تا)، سه سال در ایران، دو گوینو، ذبیح الله منصوری، تهران، نشریه روزنامه کوشش.
- راس، دنیس، (۱۳۱۱)، ایران و ایرانیان، ترجمه ا. شایگان ملایری، بی جا، بی نا.
- رائین، اسماعیل، (۱۳۴۷)، حقوق بگیران انگلیس در ایران، بی جا، بی نا.
- ریشارد، جان، (۱۳۶۳)، بیست سال در ایران، ترجمه علی پیرنیا، انتشارات نوین.
- شوستر، مورگان، (۱۳۶۲)، /ختناق/ ایران، ترجمه ابوالحسن موسوی شوشتری، تصحیح فرامرز برزگر و اسماعیل رائین، تهران، انتشارات صفی علیشاه.
- فلاندن، اوژن، (۲۵۳۶ شاهنشاهی)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، انتشارات اشراقی.
- کرزن، جرج ناتانیل، (۱۳۶۲)، ایران و قضیه ایران، ترجمه غ. وحید مازندرانی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- گاردان، آلفرد، (۱۳۶۲)، مأموریت ژنرال گاردان در ایران، دوترجمه عباس اقبال، تهران، انتشارات نگاه.
- لندور، آرنولد هنری ساویج، (۱۳۸۸)، ایران در آستانه مشروطیت، ترجمه علی اکبر عبدالرشیدی، تهران، انتشارات اطلاعات.

- مک گرگر، سی. ام. (۱۳۶۸)، شرح سفری به ایالت خراسان، جلد دوم، ترجمه اسدالله توکلی طبسی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- ملک، سرجان، (۱۳۸۰)، تاریخ کامل ایران، ترجمه، میرزا اسماعیل حیرت، تهران، انتشارات افسون.
- نیکتین، ب، (۲۵۳۶ شاهنشاهی)، خاطرات و سفرنامه موسیو. ب. نیکتین، ترجمه علیمحمد فره وشی، نشر کانون معرفت.
- ویلسن، (۱۳۴۷)، سفرنامه ویلسن، ترجمه حسین سعادت نوری، انتشارات وحید